

Визвольній війні українського народу середини XVII ст. Книга 1: Воєнні дії 1648–1652 рр. – Д., 1996.

23. *Шнитальов Г.* Запорозьке військо в російсько-турецькій війні 1735–1739 рр. – Запоріжжя, 2002.

Надійшла до редколегії 15.10.2007 р.

УДК 940.31.5(477.53)

В.І. Дудка

*Кременчуцький державний політехнічний університет
ім. М. Остроградського*

**КОЗАЦЬКИЙ СТАН ЯК ФАКТОР СОЦІАЛЬНО-
ЕКОНОМІЧНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ
НАДДНІПРЯНЩИНІ НАПЕРЕДОДНІ РЕВОЛЮЦІЇ
1917–1920 рр.**

Розкрито вплив козацького стану Полтавської і півдня Чернігівської губерній на соціально-економічні та політичні процеси напередодні Української національно-демократичної революції 1917–1920 рр.

Дослідження політичної та соціально-економічної історії українського козацтва в більшості випадків закінчується останньою чвертю XVIII ст., що можна пояснити імперськими потугами ліквідувати українське козацтво як військову та соціальну складову суспільних процесів межі століть. Подальша історія козацтва відслідковується дуже мало, будучи зведеною до двох напрямків досліджень: переселення українських козаків до регіонів Кубані й Передкавказзя та трансформації козаків малоросійських губерній у категорії залежних селян, державних селян, а старшини, відповідно, у дворянський стан. Статус козаків, які залишилися на Лівобережжі, фактично залишається білою плямою протягом всього XIX с.

У той же час є сенс виділяти козацтво («Козацтво малоросійське» – В.Д.) не лише на момент реформи 1861 р., а й на початок революцій-

них подій 1917 р. Відсутність достатньої уваги до цього феномену може бути пояснена, по-перше, компактністю регіону, де козацтво чинило вплив на соціально-економічні, а в добу революції і політичні аспекти життя, по-друге, соціалістичними ілюзіями стосовно великого майбутнього селянської общини, що активно культивувалися більшістю загальноросійських і національних партій. Саме община, в ідеалі соціалістів, повинна була стати прогресивною основою майбутніх аграрних перетворень, тому особливості землеволодіння і господарювання Полтавської та півдня Чернігівської губерній, які не вкладалися у стандартні рамки філософії общини, намагалися не брати до уваги.

Виняток з цієї позиції може становити лише аналітична діяльність статистичного відділу Полтавського губернського земства, що викладена у низці праць початку ХХ ст. [16; 23; 24], що фіксують певні соціальні особливості у розвитку поземельних відносин у губерніях лівобережжя. Серед робіт цього напрямку на особливу увагу заслуговує монографія М.В. Ркліцкого «Земля и земельные отношения в Полтавщине. Статистические заметки по земельному вопросу», видана у 1917 р. [17] В цій праці козацький стан виводиться як окремий чинник поземельних відносин та дається короткий історичний екскурс в історію його становлення, а також висвітлюється механізм становлення приватного власника у регіоні. М.В. Ркліцкий далекий від позицій соціалістів, оперуючи лише статистичними даними, він переконливо доводить факт відсутності общинного володіння на Полтавщині та півдні Чернігівщини, що власне пояснюється наявністю та історичним розвитком козацького стану. Логіку приватного власника в Україні висвітлює й праця М. Байера [3], проте вже в ній сам термін «козак» як вагома складова стану землевласників відсутній, а замість нього введено поняття «селянин-власник». Критика есерівських ідей з їх возвеличенням ролі общини, що повинна стати основою соціалізації землі, в той же час не базується на аналізі статистичних джерел і є суто теоретичною.

У радянській історіографії революційних перетворень на Лівобережжі місця козацькій тематиці не залишилося. У працях 20–30-х рр. ХХ ст. приватний власник, яким і був по суті козак, не узгоджувався із загальною моделлю колективізації або, принаймні, спільного обробітку землі. Класичним прикладом нового підходу є робота А. Казакова «Экономическое положение сельскохозяйственного пролетариата до и после Октября: опыт сравнительной характеристики» [10].

У більш пізній час ювілейних монографій 60–80-х рр. ХХ ст., що присвячувалися подіям революції, терміну «козак» теж неможливо

знайти [4; 5; 21]. Рахуючись з тим фактом, що ці праці є комплексними і не акцентуються на проблемах аграрних перетворень, можна було б очікувати більш детального аналізу стратифікації сільського населення від робіт які побачили світ у той же історичний період і були присвячені земельному питанню [12; 13; 14; 18; 19; 25; 26]. Аналіз згаданих монографій показує, що і М. А. Рубач [18; 19], і М.Н. Лещенко [12; 13], і Р.Д. Лях [14], і І.В. Хміль [25; 26] виходять із загальноприйнятих у радянській аграрній школі позицій пролетаризації селянства та троїстості у підході до структури села (бідняк, середняк, куркуль).

Серед мотивів нівелювання ролі козацького стану на Лівобережній Україні домінуючими є ідеї боротьби з буржуазним націоналізмом (це власне козацька складова в збройних силах національних урядів, вільне козацтво С. Петлюри, гетьманські потуги П. Скоропадського, що подаються лише як данина історичній пам'яті без реального соціального підґрунтя). Досить незручним для пояснення був і той факт, що найбільший опір радянському режимові як в добу революції, так і в перші роки другого десятиліття ХХ ст. чинили саме козацькі волості Лівобережних губерній, а сам стан малоросійського козацтва міцно зростав з поняттям повстанського руху та терміном «куркульський бандитизм».

Отже, як прообщинна позиція слов'янофілів, так і гіперболізація темпів та ролі буржуазних реформ останньої третини ХІХ – початку ХХ ст., пропагована з марксистських позицій, залишили лівобережне козацтво, у переважній більшості випадків, поза увагою.

У сучасній українській історіографії тема козацтва як соціально-економічного чинника революційних перетворень залишається мало дослідженою. Не торкнувся її в своїй ґрунтовній праці «Українська революція» В.Ф. Солдатенко [20]. Оминає цю тему і профільне дослідження Г.Ф. Кривоший, викладене у дисертації «Етносоціальна база Української революції (березень 1917 – лютий 1918)» [11]. В «Історії українського селянства» [9] тема ролі козацького стану в революційних подіях висвітлюється лише побіжно через призму общинного та подвірного землеволодіння у розділі «Українське пореформене село» [9, с. 357–414]. Автор статті вбачає таку позицію наслідком класичного радянського підходу до сільського населення з поділом на привілейованих та селян і групування останніх на куркулів, середняків та сільськогосподарський пролетаріат. Спроба переоцінки мінімальна і стосується у більшості ідеологічних акцентів при збереженні колишньої джерельної бази. [27]

Розуміння жорстких антибільшовицьких настроїв у козацькому

середовищі та поширення повстанського руху в першу чергу на території козацьких волостей, наводять автора на думку про пошук характеристики цього стану в монографіях та роботах, присвячених даній тематиці, але й це не дає результату. Козацький стан тут не фігурує, будучи заміненим поняттями «селянин-власник», «заможний селянин», а в радянську добу — «куркуль». [7; 8; 15]

Осібні в аналізі проблеми варто поставити праці, присвячені регіональним дослідженням Лівобережної Наддніпрянщини. Серед них роботи С.О. Данішева «Великий Жовтень на Полтавщині (1917 — березень 1918)» [6] та О.П. Сталінської «Аграрные отношения на Полтавщине накануне Великой Октябрьской социалистической революции» [22], оминаючи статистичний матеріал полтавського земства, козацький стан виводять за рамки власних досліджень. Значно більше уваги козацькому стану приділено в роботах М.А. Якименка [29; 30], де окреслюється аграрна та соціально-економічна специфіка полтавського регіону, проте основний блок досліджень завершується подіями початку ХХ ст., що не дозволяє характеризувати роль козацького стану доби революційних перетворень.

Автор даної статті ставить за мету проаналізувати соціальний феномен малоросійського козацтва у Лівобережній Наддніпрянщині та його соціально-економічну характеристику в другому десятилітті ХХ ст.

Полтавщина була історичним центром формування козацького господарства вже у кінці XVI — на початку XVII ст. Ще до виникнення гетьманської держави середини XVII ст. існували Миргородський та Лубенський полки. У часи Гетьманщини регіон був представлений чотирма постійними полками: Переяславським, Полтавським, Прилуцьким, Миргородським та трьома, що існували певний час: Лубенським, Кременчуцьким (виник у 1658 р.) та Кропив'янським. Після поділу України між Московією та Річчю Посполитою на території Полтавщини повністю чи частково розташовувалися 6 із 10 Лівобережних полків: Гадяцький, Лубенський, Миргородський, Переяславський, Полтавський та Прилуцький.

Козацтво як політичний та соціально-економічний феномен впливало на аграрні відносини Лівобережжя на всьому історичному проміжку свого існування з XVI до ХХ ст. Цей стан настільки укорінився в структуру регіону, що уряди Російської імперії, проводячи адміністративно-політичні реформи (ліквідація полкового устрою, введення дворянських чинів, ліквідація Гетьманщини), залишали економічну та, частково, соціальну основу козацького землеволодіння, ХІХ ст. подає

нам приклад унікального існування стану малоросійського козацтва без наявності козачого війська (на зразок кубанського чи донського). У добу війни з наполеонівською Францією ця ситуація порушується, і лише Полтавщина та Чернігівщина виставляють таку кількість іррегулярних полків, що є всі підстави стверджувати про можливість створення українського козачого війська. Імперія, визнаючи козацький стан фактично, в той же час юридично оформляє його дуже слабо. Закони та укази XIX ст., що регулюють економічне та соціальне життя козацтва Полтавщини, туманні та неузгоджені й залишають велику кількість способів їх обійти. Саме тому початок XX ст. регіон зустрічає з особливим типом земельного власника, що має вікові традиції, специфіку господарювання і менталітет, залишки якого виявлятимуть себе ще в поколінні сільського населення 70–80-х рр. XX ст., зберігшись у часи революції, колективізації та голодомору.

На 1917 р. у Полтавській губернії проживало понад півтора мільйона, що зараховували себе до стану козаків і були занесені до нього земськими статистичними органами (43,3% від загальної кількості населення) [24, с. 4, 12]. Їх розподіл за повітами був нерівномірним і залежав від кількох чинників, перш за все, особливостей історичного розвитку місцевості. Розселення козаків як групи сільського населення представлено в табл. 1 [24, с. 1, 4, 12, 32, 33].

Будучи особисто вільними, козаки традиційно вели господарство фермерського типу, сприяючи, тим самим, розвитку буржуазних відносин на селі.

Вже в 1861 р. надільні землі в регіоні були показані статистикою як такі, що знаходяться у подвірно-спадковому користуванні. Як наслідок, на початку XX ст. стало неможливо визначити, які саме землі були надільними. Сільське населення губернії сприймало всю землю, що була у їхньому володінні як приватну. Певну особливість становив лише Костянтиноградський повіт, який освоювався силами посажених кріпосних селян і мав лише 10% козацького стану від населення повіту. Земля була об'єктом купівлі-продажу в Полтавській та Чернігівській губернії не лише у привілейованого класу, а й у козацтва все XIX ст. Царський указ 1832 р., що забороняв продаж іншим станам земель малоросійських козаків, які вони отримали до 25 червня 1832 р., виявився безсилим зупинити процес капіталізації — землі козаків купувалися та продавалися в обхід закону різними напівлегальними способами.

Аналіз статистичних даних свідчить про неоднорідність козаків як стану. З часів Гетьманщини виділяється козацька верхівка та відповідно

її землеволодіння: рангові (генеральної старшини) та «ратушні» (полкової й сотенної старшини) землі. [17, с. 19] Території, що спочатку надавалися за службу, перетворюються згодом у спадкові, назавжди залишаючись у володінні певних старшинських родів.

Таблиця 1

Повіти	Козацький стан		Козацьке землеволодіння	
	Кількість, тис. осіб	% від населення повіту	% до земель повіту	Пересічно на 1 душу, дес.
Гадяцький	64	34,3	33,1	1,15
Зінківський	122	70,1	63,38	1,07
Золотоніський	140	48,1	45,97	1,29
Кобеляцький	155	54,9	57,74	1,24
Костянтиноградський	36	10,7	8,3	1,25
Кременчуцький	136	43,3	50,89	1,17
Лохвицький	101	55,2	52,97	1,28
Лубенський	93	51,2	57	1,35
Миргородський	117	58,1	56,38	1,22
Переяславський	110	46,8	43,27	1,48
Пирятинський	48	22,4	22,76	1,4
Полтавський	137	42,7	45,21	1,01
Прилуцький	74	29,6	30,26	1,18
Роменський	116	48,3	51,25	1,05
Хорольський	104	48,5	47,61	1,36
Губернія загалом:	1553	43,4 (45,9)*	41,83	1,22

* — відсоток козацького стану від сільського населення

На 1917 р. колишня козацька верхівка виступала в ролі великих землевласників, в повний мірі відповідаючи поняттю привілейований стан (після надання дворянських титулів у XIX ст.). Але процес майнової диференціації активно проходить і в середовищі рядових козаків, яке ділиться на кілька прошарків. Історична традиція XVII ст. сформувала кілька козацьких та близьких до них станів. Основа цієї диференціації була закладена з витоків козацтва і на другу половину XVIII ст. підтверджена зведеними таблицями Полтавського полку в Румянцевському описові малоросійських полків, які були видані Полтавським статистичним бюро. За цими даними служилий козак у середньому володів

40 десятинами орної землі та 11 голів робочої худоби, у “підпожників” (підсусідків) 15 десятин орної землі і 3 голови худоби. [17, с. 16]

Схема (рис 1.) узгоджується з даними В. Антоновича про структуру козацтва у XVII ст., що доводить стійкість внутрішньої структури стану [1].

Рис. 1. Структура козацького стану

Особливості ґрунтів (чорноземи типові та звичайні) [2, с. 116, 117] і ландшафтів (лісостепова зона на півночі та у центрі Полтавщини; степова на півдні) [2, с. 164, 165] привели до формування господарств, основним заняттям яких виступало тваринництво. Це було помітно ще у XVIII ст., так Ж.-Б. Шерер у своєму «Літописі Малоросії» зазначав: «У Переяславському, Прилуцькому, Полтавському, Гадяцькому, Лубенському та Миргородському полках лани такі широкі та просторі, що власники не можуть знайти достатньої кількості наймитів, щоб зібрати все. Тому вони лишають велику частину врожаю незібраного, щоб годувати худобу, якої у них дуже багато» [28, с. 48]. Значна роль тваринництва сприяла активному майновому розподілу в середовищі козаків та утворенню хуторів, що складала особливість господарства Полтавщини [17, с. 18].

Цією майновою нерівністю, що формувалася у другій половині XVII –XVIII ст., пояснюється і відсутність общини в регіоні, оскільки остання передбачала як рівність прав і обов'язків, так і приблизну майнову рівність. Певну зовнішню схожість з общиною виявляло, так зване, спільне володіння землею, в більшості випадків володіння сіножатями для забезпечення потреб тваринництва. Але в основі такого володіння

лежала все та ж приватна власність кількох осіб на землю з рівними, а частіше нерівними, долями пайовиків.

Розведення худоби не вимагало, порівняно із землеробством, великої кількості робочих рук та сільськогосподарської техніки, але забезпечувало достатні фінансові можливості для збільшення володінь і розвитку буржуазних начал, крім того тваринництво забезпечувало цілорічну зайнятість, в той час, коли класичне землеробство спонукало сільське населення до активного пошуку підробітків у осінньо-зимовий сезон. Це були домашні промисли: ткацтво, прядіння, гончарство, робота з деревом та шкірою. Заможні козацькі господарства аж ніяк не нехтували такою статтею прибутку, але для них це був бажаний доробок, а не обов'язкова умова існування.

На час виходу зернового землеробства на перший план у господарстві губернії (середина – друга половина XIX ст.), на даних територіях вже сформувався і дрібний середній особисто вільний земельний власник, який «не будучи обтяжений викупними податками, розкуповував землі», відповідно сприяючи швидкій демократизації земельної власності дворян. З періоду реформи 1861 р., цей стан надбав 805,1 тис. десятин землі (17,7% від площі губернії) і темпи цього процесу продовжували зростати [17, с. 39].

У той же час, частина козаків на початок XX ст. збідніла і принципово не відрізнялася від груп найбіднішого селянства ні в майновому, ні в соціальному статусі. Процес розорення низового козацтва проходив на землях Полтавщини від самого початку їх освоєння даним станом, тому після реформи 1861 р. частина козаків і селян становлять єдину групу сільського населення.

При очевидних процесах зростання козацтва та селянства у єдиний стан, автор вважає за потрібне зацентрувати увагу на тому факті, що козацтво, все ж, в силу історичних традицій та особливостей розвитку краю, складало у цьому єдиному стані верхівку, володіючи, порівняно більшими земельними масивами, ремаментом та маючи великий досвід ведення індивідуального господарства. В радянській історіографії більшість козацького стану Лівобережної України потрапляла до категорії куркульства, оскільки його нижня межа визначалася в 9 десятин посіву [18, 19]. Ленінська формула визначення категорії сільських жителів за кількістю тяглової худоби, в умовах історичного центру козацтва в XVIII–XIX ст., та значної ролі худоби у буржуазному господарстві взагалі, визначала основну масу козацтва як елемент, ворожий справі соціалістичної революції. Так формувалася двоякість в оцінці даного

стану: з одного боку, він був яскравим свідченням розвитку буржуазних начал у державі, а, отже свідчив про назрілість революційних змін та остаточної ліквідації станового землеволодіння, з іншого виступав потенційною загрозою комуністичній моделі аграрних відносин, яку у 1918 р. почнуть втілювати в життя в губернії більшовики, і яка стане реальністю вже в перші пореволюційні роки.

Бібліографічні посилання

1. *Антонович В.* Про козацькі часи на Україні. — К., 1991.
2. Атлас природных условий и естественных ресурсов Украинской ССР. — М., 1978.
3. *Байер М.* Соціалізація чи земельна власність? — К., 1918.
4. *Гамрецький Ю.М.* Октябрь и гражданская война на Украине: страницы истории. / Ю.М. Гамрецький, А.П. Грищенко, В.Ф. Верстюк. — К., 1987.
5. *Гамрецький Ю.М.* Триумфальное шествие Советской власти на Украине / Ю.М. Гамрецький, Ж.П. Тимченко, О. И. Щусь — К., 1987.
6. *Данішев С.О.* Великий Жовтень на Полтавщині (1917 — березень 1918). — Х., 1969.
7. *Захарченко П.П.* Селянська війна в Україні: рік 1918. — К.; — 1997.
8. *Захарченко П.П.* Селянсько-повстанський рух за доби Української держави (квітень-грудень 1918 року). — Дис.... канд. іст. наук. — К., 1997.
9. Історія українського селянства. — Т.1. — К., 2006.
10. *Казаков А.* Экономическое положение сельскохозяйственного пролетариата до и после Октября: опыт сравнительной характеристики. — М.; Л., 1930.
11. *Кривоший Г.Ф.* Етносоціальна база Української революції (березень 1917—лютий 1918 рр.). — Дис.... канд. іст. наук. — Запоріжжя, 1997.
12. *Лещенко М.Н.* Класова боротьба в українському селі на початку ХХ століття. — К., 1968.
13. *Лещенко М.Н.* Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму (60—90 роки ХІХ ст.). — К., 1970.
14. *Лях Р.Д.* Розв'язання аграрного питання на Україні (1917—1923 рр.). — К. Донецьк, 1975.
15. *Михайлюк О.Г.* Революційна боротьба селян Лівобережної України між двома революціями (червень 1907 — лютий 1917 рр.). — Т. 1—2. — Дисерт. на здобуття наук ступеню доктора істор. наук. — Луцьк, 1967.
16. Пятая подворно-хозяйственная перепись въ Полтавской губернии 1917 года / Полтавское губернское статистическое бюро. — Полтава, 1917.

17. *Рклицкій М.В.* Земля и земельныя отношения въ Полтавщине. Статистическія заметки по земельному вопросу. — Полтава, 1917.
18. *Рубач М. А.* Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине. — К., 1957.
19. *Рубач М.А.* Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине. — К., 1957.
20. *Солдатенко В.Ф.* Українська революція. Історичний нарис: Монографія.— К., 1999.
21. Социалистическое строительство на Украине в годы гражданской войны.— К., 1986.
22. *Сталинская О.П.* Аграрные отношения на Полтавщине накануне Великой Октябрьской социалистической революции. — Дис.... канд. эконом. наук. — Л., 1955.
23. Статистическій справочникъ по Полтавской губернии на 1917 годъ: вип. X. — Полтава, 1917.
24. Статистичний справошник по Полтавській губернії на 1918—1919 рр.: вип. XI.— Полтава, 1919.
25. *Хмель И.В.* Аграрные преобразования на Украине 1917—1920 гг. — К., 1990.
26. *Хміль І.В.* Трудяще селянство України в боротьбі за владу рад. — К., 1987.
27. *Хміль І.В.* Аграрна революція в Україні: березень 1917 — квітень 1918 рр. — К., 2000.
28. *Шерер, Жан-Бенуа.* Літопис Малоросії, або історія козаків-запорожців та козаків України або Малоросії. — К., 1994.
29. *Якименко М.А.* Міграційні рухи на Полтавщині епохи капіталізму: причини, зміст і наслідки // Тези доповідей і повідомлень Другої Полтавської наукової конференції з історичного краєзнавства. — Полтава, 1991.
30. *Якименко М.А.* Українське село: сім десятиліть перебудови. — Полтава, 1993.

Надійшла до редколегії 05.11.2007 р.